

NÜŞABƏ İSMAYILOVA
ADPU
nusaba-331 @ mail.ru

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ MÜXTƏLİF DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: müxtəlif, dil, məna, fərqləndirmə, üsul, qrammatika

Key words: various, language, mean, distinguishing, styl, grammar

Ключевые слова: разные, язык, значение, стиль, грамматика

Məlumdur ki, bir dildən digər bir dilə tərcümə zamanı əlbəttə ilk növbədə həmin dildəki açar sözləri, müxtəlif məna işləmələri, sintaktik variantları, söz və ifadələri seçmək, məna növlərini araşdırmaq və onlara uyğun gələn formanı tapmaq tələb olunur. Bir neçə dili mükəmməl bilən və tərcüməçiliklə məşğul olan adamlar bu fikri təsdiq edirlər. Corc Steyner də bir neçə dili mükəmməl bilməklə yanaşı, müxtəlif dillərdəki dəyişikliyi izləyən bir şəxs idi. O, üç dili (ingilis, alman, fransız) öz ana dili hesab edərək yazırdı: “Mən fikrimi bir dildə cəmləşdirməyə çalışıram, lakin ikinci dilin təsiri ilə buna nail ola bilmirəm”. [7,154]

Doğrudan da, dildə baş verən dəyişikliklər və variantlar o dildə danışana nisbətən kənardan müşahidə edənlərə, yaxud o dildə tədqiqat apararlara daha tez bəlli olur. Həm də filoloqlara və yaxud tarixi ənənəvi dilçiliklə məşğul olanlara məlumdur ki, baş verən dəyişikliklər təkcə zamanla deyil, bir də əhalinin miqrasiyası və məskunlaşması ilə əlaqədardır. Bunları bilməklə yanaşı, onlar həm də belə dəyişikliklərdə ayrı-ayrı fərdlərlə bərabər, ailələrin də dil variantlarının yaranmasına kömək edən amillərin olduğunu da inkar etmirlər.

Əlbəttə, bunlar dil variantları üçün əsaslı səbəb olmasa da, hər halda ona təsir edən komponent kimi özünü göstərməkdədir.

İlk vaxtlar dialektoloqlar dil variantlığının qəbilələrlə başlanması fikrini irəli sürürdülər. Lakin tezliklə bu fikirdən daşındılar və variantların həm də sosial faktorlardan asılı fikrinə gəldilər. Dialekt sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi göstərirdi ki, dildəki dəyişkənliklərin inkişafı təkcə səs tərkibinin öyrənilməsi və kiçik bir dil qrupunun (daughter language) ayrılaraq sadəcə olaraq yeni bir variativlik yaratması deyil, dinamik bir sosial prosesin nəticəsində böyük bir ərazidə yayılması ilə bağlı olmalıdır. Bu, heç də əvvəlki dil ailələri, fərdi qruplar fikrini inkar etmək deyil, əksinə, həmin məsələlərin də sosial amillərə daxil olduğunu bildirir. Çünki sosial inkişaf prosesi xaricində, demək olar ki, heç bir fikir yürütmək mümkün deyildir. Bu prosesdən danışan Otto Yespersen yazırdı: “ Dil variantlığı

dialektoloqların irəli sürdüyü coğrafi faktordan deyil, həm də danışığı qruplarından, dil ailələrindən, qəbilələrdən və millətlərdən ibarətdir.”

[6,48]

Beləliklə, qrammatik variantlıq həm də ekstralingvistik faktorların məhsuludur, o, dilin müxtəlif yarusları olan fonetika, morfolojiya, leksika, sintaksis ilə əlaqədar zaman, məkan, kontekst ifadə vasitələri ilə bağlı bir prosesdir. Zənnimizcə, Birləşmiş Ştatların lingvistikləri də qrammatik variantlığı başqa lingvistik variantlıqların struktur göstəricilərinə əsaslanaraq aydınlaşdırmalıdır.

Bəzi qrammatiklər isə bir sosial dil qrupunu bir neçə qrammatik variantının olduğunu göstərir. Lakin zənnimizcə, xırda bir sosial dil qrupunun bir neçə qrammatik variantının olması fikri həqiqətə uyğun deyildir.

Ekstralingvistik amillər qrammatik variantlığın yaranması üçün baza təşkil etdiyindən onun tədqiqi, eyni zamanda dil variantlarının digər nəzəri variantlığının öyrənilməsinə köməklik göstərir. Bu, həm də danışığı dili ilə yazı dili arasındakı fərqi aydınlaşdırmaqda başlıca rol oynayır. Belə bir işin məqsədi, həm də müxtəlif variantları gələcəkdə bir ümumi model tərkibində birləşdirməkdən ibarət ola bilər.

“Ouklənd Tribun” qəzeti yazırdı: “Amerikalılar hələ də dialektin ox olmasına aludə olublar. Onlara görə nə danışılarsa, o, dialektdir. Dialekt sənin kim olduğunu göstərir. Dialekt sənin sosial mövqeyini, mənşəyini və regionunu biruzə verir.”

Qəzetin yazdığına görə, bir dialekt çoxlu dil problemini meydana atır. Həm də bütün amerikalılar öz dialektləri ilə fəxr edir, ona görə də həmvətənlərinin hamısı bütün dialektlərə hörmət bəsləyirlər.

Məhz ona görə də bütün bəzi regionlarda (məsələn Kaliforniya əhalisi kimi) öz dialektlərində danışanlar biznesin təsiri altında az qala öz dillərini, adət ənənələrini belə unutsunlar. Lakin xarici müşahidəçi, yəni amerikalı olmayan hər kəs, əlbəttə, belə təsirlərə məruz qalmayacaqdır. Çünki o, amerikalı olmadığı üçün dialektə danışmır və danışdığı ingilis dilinə görə həmin şəxsin hansı regiondan olduğunu təyin etmək çətindir. Əgər həmin şəxs təmiz, standart ingilis dilində danışarsa, demək o, təhsillidir. Yaxud, o, ingiliscə təmiz danışa bilmirsə, onda demək ki, xaricidir.

Birləşmiş Ştatlarda danışığı tərzisi əsas olduğu halda, Britaniyada əksinə, standart ingilis dilinə riayət olunur. Birləşmiş Ştatlardakı dil sahəsindəki sərbəstlik tədrisdə dialektlərin də işlənməsi mümkünlüyünə gətirib çıxartmaq üzrədir. Bəzi (Vaşinqton, Corc Taun, Kaliforniya, Kolumbiya və s.) amerikalı universitet professorlarının söhbət zamanı dedikləri kimi, tələbələr öz regional dialektlərində danışarsa, onda onlar özlərini daha sərbəst aparar və dah adolğun cavablar verməyə nail olurlar. Belə halda, yəni standart dili

bir etalon hesab edilməyəndə variantı fərqləndirmək çox da asan olmur. Hətta Amerikan və Britaniya ingiliscəsi kimi bir-birinə nisbətən yaxın olan variantların hansının standart və hansının qeyri-standard olduğunu aydınlaşdırmaqda belə çətinlik yaranır. Bunun üçün aşağıdakı nümunələrə baxmaq kifayətdir.

Britaniya ing. There is a bad crash on the motorway.

(Baş yolda böyük qəza baş verib.)

Amerikan ing. There is a bad wreck in the freeway.

(Baş yolda böyük qəza baş verib.)

Britaniya ing. Haven't you had your holidays yet?

(Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Amerikan ing. Didn't you have your vacation yet?

(Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Britaniya ing. I work at nights as a barman.

(Mən gecələr barmen işləyirəm.)

Amerikan ing. I work at nights as a far tender.

(Mən gecələr barmen işləyirəm.)

Bu cümlələrdə morfoloji-qrammatik fərqlər göz qabağındadır. Misal göstərdiyimiz cümlələrdə istər sözlərdə, istərsə də leksik-qrammatik xüsusiyyətlərində fərqlər hər iki variantda aydın nəzərə çarpır. Amerikan alimi Çarlz Folmer Vaşinqtondakı Corctaun Universitetindəki çıxışında ingilis dilinin mövcud qrammatikasından danışarkən bildirmişdir ki, o heç cür inana bilmir ki, mövcud qrammatika kitabları dilin bütün aspektlərini əhatə etmiş olsun. Odur ki, o, variativ qrammatika yaratmaq ideyasını irəli sürür. [5,207] O, həm də qrammatika ilə qrammatik qanunların necə işlənməsi, kim tərəfindən və hansı şəraitdə düzgün və ya fərqli formada işlədilməsi məsələlərinə də toxunmuşdur. Ç. Folmer göstərmişdir ki, bu qrammatika ni isə müəyyən bir kriteriya daxilində dilin müxtəlif variantlarını, danışq və ayrı-ayrı qrupların işlətdiyi dilin formalarını tam əhatə edə biləcək bir dərslik rolunu oynamalıdır.

Dillərin variant şəkildə öyrənilməsinə folklor baxımından yanaşanlar da olmuşdur. Tədqiqat zamanı icmanın tarixinə və mədəniyyətinə istinad ediblər. Qeyd edək ki dilin öyrənilməsində mədəniyyəti əsas amil hesab edən Holizm yeni bir ideya deyil. Bu termin indi artıq köhnəlmiş və dəbdən düşmüşdür. Bu cərəyana lingvistlər, əsasən bizim əsrin birinci yarısında daha çox istinad edirdilər. Dillə mədəniyyət arasında hazırda iki cür əlaqə bir az mübahisəli olsa da, müvcuddur. Bu əlaqələrdən birincisi dillə mədəniyyətin eyni hadisənin aspektlərindən ibarət olmasıdır. İkincisi isə dil və mədəniyyət paralel əlaqələrinin sistemli olduğunu sübut etməyə çalışmasıdır. Paralellizmin özü də mübahisə doğurur. Çünki qrammatik bilik danışan üçün tam mənaya malik cümlə ilə mənası qeyri-müəyyən olan cümlə arasındakı

potensial fərqi ayırd etməyə imkan vermir. Yalnız sosial kriteriyalar, sosial əlaqələrlə bağlı fəaliyyət müəyyən bir kontekstin interpretasiyası üçün şərait yaradır. İngilis dilinin variativ qrammatikası müəyyən bir uğur əldə edərsə, onda o, Holistik araşdırmaya uyğun gəlmiş olar.

Təlimdə Holistik metodun tətbiqi təlimin nəzəri, sosial-etnik-lingvistik perspektivlərinin öyrənilməsi deməkdir. Biz variativ qrammatika dedikdə, o dərsliyi, o qayda-qanunun məvmuunu nəzərdə tuturuq ki, həmin qrammatika ingilis dilinin bütün variantlarını özündə ümumiləşdirmiş olsun.

Variantlıq, biz deyərdik ki, tək-tək, ayrı-ayrı fərdlər, qruplar deyil, ümumiyyətlə istər mədəni, istərsə də dilə maraq dairəsi baxımından bir-birinə sıx bağlanmış, bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan, eyni dildən istifadə edən insan qruplarından, onların danışiq özünəməxsusluğundan ibarət olmalıdır. İngilis dili də başqa xırda bölgülərlə bərabər, ümumi bir kompleks sistemdir. Odur ki, dil nəzəriyyəsi təkcə bir qrammatika üzərində deyil, bütün mövcud olan qrammatikaların əlaqəli bir sistemi üzərində qurulmalıdır.

Bu cür qrammatika “qrammatikalar ailəsi” (Family of Grammars) adlanır. Dil variantlılığı isə belə qrammatikalar ailəsi ilə əlaqədə dili, onun ümumi kökünü yaratmış olur. Belə halda hər hansı bir variantın qrammatik qaydaları ümumi qrammatik ailəyə aid qaydaların seçilmiş nümunələrini əks etdirməlidir. Həmin ümumi qrammatik cəhətlər bütün variantlar üçün universal olmalıdır. Bu cəhətlər ayrı-ayrı fərdi qrammatikaların ümumi qrammatika ailəsinin bir üzvü olduğunu göstərir.

Dil və dil variantlarından danışarkən leksika da əsas cəhətlərdən biri olmalıdır. Heç bir cümlə, heç bir mətn sözlərsiz mövcud olmadığından leksikoqrafiya, lingvistika üçün əsas dayaq rolunu oynayır. Bir dil tərkibində olan variant qrupları da əsasən sözlərə arxalanır. Sözlər arasında variantlıq aşağıdakı hallarda ola bilər:

- 1) Bir şeyə iki icmaya məxsus adamlar eyni ad verə bilərlər;
- 2) Eyni şeyə iki icmaya məxsus adamlar müxtəlif adlar verə bilərlər;
- 3) İki şeyə iki icmanın adamları eyni ad verə bilərlər;
- 4) İki icmanın adamları müxtəlif şeylərə müxtəlif adlar verə bilərlər;
- 5) Bir icmaya məxsus olan bir söz başqa icmanın bir neçə adlarına ekvivalent ola bilərlər;
- 6) Bir söz bir icmada başqasına nisbətən bir neçə mənada işlənə bilər;
- 7) Bir icmaya aid olan bir söz ola bilsin ki, o birində olmasın.

Göründüyü kimi, dil variantlılığı mümkün olan, lakin regional-sosial təlim funksiyalarının sinxronik, yaxud da diaxronik nöqtəyi-nəzərindən təsnif olunmalıdır.

Qədim və orta dövrdə ingilis dilində baş vermiş dəyişikliklər sadəcə olaraq təbii inkişafın nəticəsidir. O dövrdə dil haqqında nə bir kitab, nə də dilin qayda-qanunlarını öyrədən qrammatika var. London dialekti isə ölkə

daxilində əsas danışığı dili idi. On beşinci əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu dialektə yazı da meydana gəldi və demək olar ki, Böyük Britaniyanın şimal hissəsindən başqa, ölkənin qalan hissəsi bu dialektdən istifadə etməyə başladı. İngilis dilinin ilk qrammatikası 1586-cı ildə yazıldı. Mövcud qrammatikalar da latın modeli əsasında yazılaraq, latın qrammatikasının nəzəri əsaslarını öyrətmək məqsədi daşımışdır. 1750- ci illərdə bir çox qədim ingilis dilindəki düzgün olmayan feillər ya işlədilmir, yaxud da düzgün feillərə çevrilərək işlədildi. Məsələn, help-holp feilləri help-helped, vvash-vvosh feilləri vvash-vvashed formasına çevrilmişdir. Başqa feillər də müxtəlif zaman ərzində dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, blovv-blevv, blovv-blovved, throvv-threvv, throvv-throvved və s. əlbəttə səhvdir. Blevv, threvv formaları isə indi də işlənməkdədir.

Dil, dilin qayda-qanunları zaman keçdikcə inkişaf edir, dəyişilir. Qrammatistlər isə özlərinin müxtəlif nəzəriyyələri ilə onları ancaq nisbətən ləngidə bilirlər. Bəzən onların qrammatikaya dair irəli sürdükləri müddəalar həyatda, canlıq danışığı dilində özünə dayaq tapa bilmir. Məsələn, fransızlar öz dilinin qrammatikasını öyrənərkən təhsil görmüş fransızın necə danışdığını öyrənir, sonraməktəbdə öyrəndiklərini həyatda tətbiq edirlər, işlədirlər. Amma dil öyrənənlər ingilisin, yaxud amerikalının qrammatika adı ilə işlətdikləri qydaqları, söz formalarını düzgün olaraq işlətməyə çalışırlar. Dilçilərin ingilis dili, ingilis dilində təhsil almış adamların danışdığı dildir. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində yazılmış və uğurlu hesab olunan kitabların əksəriyyəti qeyri formal(informal) dildə yazılmışdır. Qeyri-formal və formal ingilis dili arasındakı fərq isə dilin üslubuna və səviyyəsinə aiddir. Çünki tələbələrə ingilis dilini tədris edərkən formal variativ əsas legitim, danışığı dili isə praktik olaraq təhsilsiz adamların danışığı, nitqi kimi təqdim olunur. Əlbəttə ingilis dilini formal və qeyri-formal olmaqla iki hissəyə ayırmaq, və onların arasındakı fərqləndirici səddi seçmək düzgün olmazdı. Formal ingilis dili dedikdə, ayrı-ayrı fərdin, yazıçı-mindili deyil, kitab dili nəzərdə tutulur. Həmin dildə fərdi danışığı tərzı o qədər də hiss olunmur. Onda ixtisarlar, nitqin yarıda kəsilməsi, ziddiyyətli nitq, bir sözlə, canlı danışığı dilində rast gəldiyimiz xüsusiyyətlər yoxdur. İngilis dilini tədris edən bəzi müəllimlərin formal, standart ingilis dilinin tədrisinin öz vəzifələri hesab etmələri tələbləri müəyyən bir çərçivə içərisində saxlayıb, ondan kənara çıxmamağı tapşırması, bızcə dilin öyrənilməsi prosesini ləngidir. Və nəhayət, formal standart dil rəsmi dövlət dilidir. Danışığı dili isə canlı xalq dilidir. Canlı xalq dili olan danışığı dili sosial, xalqın əksəriyyətinin geniş istifadə etdiyi bir dildir.

İngilis dili həm də beynəlxalq , həm də yardımçı dil kimi hazırkı dövrdə böyük tədqiqi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq dil kimi o, dövlətlərvə hökumətlər arasında, yardımçı dil kimi isə bəzi ölkələrdə həmin

xalqların öz dilləri ilə yanaşı işlənməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili adı ilə tanıdığımız bu dilin də müxtəlif variantları vardır ki, bunları da bilmək az əhəmiyyətli deyildir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında işlənən dil Amerikan ingiliscəsidir, yaxud Amerikan ingilis dilidir. Əlbəttə bu dildən istifadə edənlər sözlərin tələffüzündə, intonasiya, vurğu, ritm və başqa dil faktorlarından istifadədə müstəqildilər. Lakin ümumi orfoqrafik, semantik və qrammatik qaydalar Britaniya ingiliscəsində olduğu kimdir. Bu heç də o demək deyildir ki, Amerikan ingiliscəsində danışan Sinqapur, yaxud Fillippin ingiliscəsində də öz tələffüz, intonasiya, vurğu və s. fərqləri var. Bununla belə, hər bir halda onlar bir-birlərini başa düşəcəklər. Albert H. Markvardt “Amerikan ingiliscəsi” kitabında yazırdı: “İngilis dilinin müxtəlif variantlarında danışanlar bir-birlərini çətin başa düşsələr də, hər halda anlayacaqlar” [2, 127]İngilis dili müxtəlif məqsədlərlə, müxtəlif münasibətlərlə və müxtəlif vəziyyətlərdə işlədilməklə bərabər beynəlxalq dil kim gərəklidir. Bu dil yaponların, koreyalıların, tayvanlıların ,Çinin yardımçı dillərindən biri, İngiltərənin, ABŞ-ın isə dövlət dilidir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, ingilis dili başqa millətlərin də məcburi dili olmalıdır. Xeyr, bu dil yalnız beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi lazımdır. Beynəlxalq vasitə kimi isə bir çox simvllardan da istifadə olunur. Məsələn, dünya ölkələrinin 33 faizindən çoxu latın əlifbasından və bir çox ölkələrdə ərəb qrafik sistemindən istifadə olunur, lakin onların ya latın və ya ərəb olması məcburi deyil. Buradan belə sual qarşıya çıxır – nə üçün məhz ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsinə qalxmıqdadır?Beynəlxalq dil olmasına təsir göstərən amillərdən biri də dövlət və siyasətdir. 1965-ci ildə birləşmiş Ştatlar höuməti dil siyasətində ingilis dilini insan cəmiyyətinin ehtiyacını, bilik və istəklərini bütün dünyaya çatdıran bir xəzinə adlandırılmışdır. 1968-ci ildə keçirilmiş ingilis dili konfransında bu dilin dünya dili, beynəlxalq bir dil kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif 1984
2. Albert H. Markwardt. American English. 1958
3. Vasilyev V.A. English Phonetics.A theoretical course. M: 1970
4. Larrie E. Smith. Readings in English as an International Language. 1967
5. Charls Fallmore. Instruction Manuel. George-Town University. 1972
6. Otto Yespersen. Mankind Individual. 1925
7. George Steiner. Attempts to locate on first Language.1976.

Н. Исмаилова

**Разные изменение на разных языках
Резюме**

Изменение –вообще называется разновидность чего-либо, небольшое изменение или отклонение. Существуют также более специфические значения этого термина: в математике, в статистике, в финансах, в музыке, в литературе, в биологии и т. д.

Понятия, как известно, представляют собой форму мышления, в которой отражаются предметы и явления окружающего мира в их существенных признаках и взаимосвязях. В грамматическом понятии так же, как и в любом другом, в обобщенном виде отражены существенные признаки явлений. Специфика грамматического понятия обусловлена своеобразием языковых явлений, т.е. содержательной стороной понятия. Языковые явления, языковые категории отличаются более высокой степенью абстрактности по сравнению с биологическими, физическими и другими явлениями.

N. Ismailova

**Different changes in different languages
Summary**

In the article “different changes in different languages” is spoken about a variation is a change or slight difference in a level, amount or quantity.

The term variation refers to regional, social or contextual differences in the ways that a particular language is used. Variation between languages, dialects, and speakers known as interspeaker variation. Variation may refer to: biology, physics, mathematics, arts and others.

Concept may stress the process of imagining or formulating rather than the result. Language concept, language categories differ, from concepts of biological and physical and others with rather higher level of abstraction. The author tried to clear the features of the morphemes that made up compound words. At the same time the concept of grammar is also investigated.

Rəyçi: Nailə Sadıqova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor